

ДУНЬЯ ТИЛ БИЛИМИНДЕ СЫПАЙЫДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИУИ

Матжанова Айжамал Жарылкаповна

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы*

Тил билиминде сөйлеушінің эмоцияларын билдириу хэм тыңлаушының эмоциональ сфера-сына тәсир етиу үшін қолланылатуғын тил бирліктери хәр тәреплеме үйренілмекте.

Хәр бир тилде сыпайылықты, хұрметти, қәдірлеуді, ардақлауды билдириуши лексикалық, хәм лексика-грамматикалық, морфологиялық, синтаксислик бирліктер системасы бар. Мәселен, дүнья тиллеринде сыпайылықты билдириуши тил қураллары айрықша үйренілген. Бул хәкқын-да жүдә көп мақалалар, арнаулы монографиялар жазылған.

В.М.Алпатовтың «Категория вежливости в современном японском языке» деген мийнети то-лығы менен япон тилинің сыпайылықты билдириуши грамматикалық системасын үйрениуғе қаратылған. Бул тилдің өзгешелиги сонда: жәмийеттеги адамлар арасындағы қарым-қатнас бар-лық Европа тиллериндеги сыяқлы тек лексикалық қураллар арқалы ғана билдирилместен, грам-матикалық қураллар арқалы да билдириледі. Изертлеуши япон тилинде сыпайылық категори-ясының еки түрде билдиретуғынлығын айтқан. «Бириншиси «адрессив» категория, бунда сөй-леушінің тыңлаушыға ,екиншиси «гоноратив» категория сөйлеушінің сәубетинде сөз етилип атырған басқа адамға қаратылған сыпайы қатнасты билдиреди. Хәр қайсы категория өзинің бил-дириу формасы хәм системасына ийе [Алпатов, 1973. – 13]. Ол япон тилиндеги сыпайылықты билдириу формаларының түрли мәнилерине итибар берген.

Қытай тилиндеги эмоционаллық хәм экспрессивлик категориясын В.И.Горелев хәр тәреплеме изертлеген алымлардың бири. Ол хәкыйқый мәнисинде сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнисинен басқа эмоционаллық мәниси барлығын айтады. Айта кетиу орынлы, эмоционаллық мәниси шын мәнисинде сөздің субъективлик-қатнас билдириуши белгилери менен тығыз байла-ныслы. «Эмоция менен субъективли қатнас бир-бири менен тығыз байланыслы. Өйткени, эмо-ция – адамның қоршаған әлемге және өзине деген қатнасын сезиниудің психологиялық процесси, адамның туйғы-сезимлерин, кеуил кеширмелерин, қәлеуин, дүньяға хәм өз-өзине көзқарасын билдириуи екенін анықлаған. Алымның сыпатлауынша, қарым-қатнас процессинде сөйлеушінің субъективлик мүнәсибетин ғана емес, соның менен бирге усы қатнас тәжирийбесин, яғный эмо-цияны билдириу зәрүрлиги пайда болады [Горелов, 1979. – 12-15].

Сондай-ақ, илимпаз С.Ю.Глушкова да өзинің «Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках» деген диссертациясында еки тилдің сөз бай-лығы, грамматикасы хәм синтаксисин сыпайылық категориясы призмасы арқалы көрип шығады. Жумыста тийкарғы итибар еки халық тилинде сыпайылық қалай көрсетилетуғынлығына қара-тылған. Алымның көрсетиуінше, улығымалық тәреплери бар болса да, қытай тилиндеги сыпайы-лық инглис тилиндеги мәнисине бираз сәйкес келмейди. Солай болса да инглис хәм қытай тил-леринде сыпайылық сөйлеуде әдеп-иқрамлылық қағыйдаларға әмел қылуы, тәрбияның көриниуи есапланады. Бул әдеп-иқрамлылық қағыйдаларының тийкары – хәр қандай коммуникативлик хәрекеттин ажыралмас белгиси деген жуўмақ шығарады [Глушкова, 2011. – 8].

Немец тил билиминде де сыпайылық категориясы терең үйренілген. Илимпаз Н.В.Реукованың «Лексико-грамматические средства выражения вежливости в современном немецком языке» [Реукова, 2005] атлы илимий изертлеуінде немец тилинің сыпайылықты бил-дириуши лексика-грамматикалық қураллары хәр тәреплеме изертленген болса, Р.А.Газизовтың «Коммуникативная категория вежливости в немецкой лингвокультуре» [Газизов, 2011. – 342] деген монографиясы коммуникативлик хәрекетлердің этникалық-мәдени өзгешелиги хәм фор-малары мәселесин, сондай-ақ мәдениетлар аралық өз ара мүнәсибеттерде аўызеки хәм аўызеки болмаған қарым-қатнасты үйрениуғе арналған. Бул монография немец тил билиминде сыпайы-лық коммуникативлик категориясын хәр тәреплеме үйрениудің табыслы жемиси болып, ол анық хәм жасырын, қарым-қатнас стереотиплери хәм унамлы хәм унамсыз сыпайылық стратеги-яларынан пайдаланыу арқалы әмелге асырылған. Р.А.Газизов қарым-қатнаста табысқа ерисиуғе тәсир қылушы сыпайылықтың анық хәм жасырын формаларының ислеу усылларын анализлеу хәм немец тил мәдени жәмәетинде сыпайылықты билдириудің миллий-мәдени өзгешеликтерин анықлаған. Монографияда сыпайылық категориясын түсиниудің жаңа, жүдә логикалық вер-сиясы усыныс етиледі. Онда жергиликли хәм шет ел тил билиминдеги сыпайылық категориясы туўралы теориялық пикирлерди сын көзқарастан түсіндиреді, оның тийкарында прагмалингви-стикалық изертлеулер объекти ретинде сыпайылық хәм әдеп-этика түсиниклеринің мазмұны анықланады, коммуникатив процессти характеристикалауы тийкарғы түсиниклер анализ етиледі: Автор ситуация хәм стратегияларды анализ қылуы тийкарында немецтердің адамлар арасындағы коммуникативлик әдеп-этика қағыйдаларын көрип шығады. Онда Р.А.Газизовтың

пикирине караганда, коммуникативлик эдеп-этика ең толық әмелге асырылатуғын төрт экспрессивлик хәм төрт хошаметлендиретуғын сөйлеу хәрекетлеринде сыпайылық түсинигиниң унамлы анықламасы келтирилген. Алынған нәтийжелердиң исенимлиги бир қатар көркем текстлер хәм оқыу коллалбаларын тартуы арқалы тәмийинленеди. Сондай-ақ немец тил билиминде сыпайылықты аңлатуы қәсийетлери (экспериментал изертлеу нәтийжелери) немец коммуникативлик санасында сыпайылық көрсетуидиң этномәдений қәсийетлерин анализ етеди. Демек, бул мийнет немец тилиндеги сыпайылықтың билдириу өзгешелигин үйрениудиң үлкен табысы десек болады.

Инглис тилиндеги сыпайылық категориясы бойынша Е.Л. Ерзинкянның «Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика» атлы монографиясы инглис тили материалы бойынша сыпайылық категориясын хәр тәрәплеме үйрениуге арналған. Бул мийнетте лингвистикалық сыпайылық категориясы мазмун хәм билдирилиуи жағынан да қурамалы болған социаллық түсиникти қәлиплестириу көзқарасынан қаралады хәм еки тәрәпин өз ишине алады: динамикалық, бунда сыпайылық қарым-қатнас қылыушылардың сөйлеу хәрекетин тәртипке салыушы принцип және екиншиси – статикалық бунда сыпайылық дискурста сыпайылық принцип билдириудиң хәр түрли усылларын қамтуйтуғын категория ретинде түсиниледи. Адамлар арасындағы қарым-қатнасты тәртипке салыуға жәрдем беретугын сөзлердиң тийкарғы өзгешелиги белгиленеди, олардың семантикалық хәм прагматикалық өзгешеликлеринен келип шыққан халда сыпайылық категориясын билдириу кураллары хәм усыллары анықланады [Ерзинкян, 2018].

Т.В.Ларинаның «Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций» атлы монографиясы [Ларина, 2009. – 512] хәм [«Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации \(на материале английской и русской коммуникативных культур\)»](#) [Ларина, 2003. – 32] атлы докторлық диссертациясы тикелей инглис хәм рус тилиндеги сыпайылық категориясын салыстырмалы үйрениуге арналған. Ол мәдениетлар аралық аспектеде сыпайылық категориясын үйрениудиң теориялық мәселелерине тоқталып, онда усы күнге шекем дүнья тил билиминде сыпайылық категориясы бойынша айтылған теориялық пикирлердиң хәр бирин анализ қылған. П.Браун хәм С.Левинсонның унамсыз хәм унамлы сыпайылық идеясы менен байланыслы болған жақынлық хәм аралық теориясы Т.В.Ларина тәрәпинен сыпайылық түсинигиниң өзгертирилген версиясы болып табылады.

«Унамлы» хәм «унамсыз сыпайылық» атамаларын лингвистикалық хәм стилистикалық әдебиетларға уйқас келмейтуғын деп есаплаган халда, Т.В.Ларина «унамлы сыпайылық» термини орнына «жақынлық сыпайылығы» ямаса «қарым-қатнас сыпайылығы» хәм «унамсыз сыпайылық» термини орнына «аралықтағы сыпайылық» терминин қоллауды усыныс етеди [Ларина, 2003. – 32]. Солай етип, сыпайылық түрлериниң жаңа белгилерин коммуникативлик хәрекетлерге белги етип, айрықша стратегияларды анық айтып өтеди: жақынласыу стратегиялары коммуникаторлар арасындағы аралықты қысқартады хәм сәўбетлес пенен бирге деген сезимин көрсетип береді, аралықтан стратегиялары болса аралықты сақлауға қаратылған. сәўбетлестің жеке автономиясына хұрмет билдириу.

Өз концепциясында Т.В.Ларина адамлар арасындағы қарым-қатнаста тийкарғы есапланған сыпайылықтың байланыс стратегияларын анықлады.

Автордың пикирине караганда, хәр түрли түрдеги стратегиялар түрли сөйлеу хәрекетлери менен байланыслы. Солай етип, жақынласыу стратегиялары, биринши нәўбетте, қутлықлау, хошласыу, миннетдаршылық, кишипейиллик, мақтау хәм басқалар сыяқлы экспрессив сөйлеу хәрекетлеринде әмелге асырылады, себеби экспрессивлердиң тийкарғы ұазыйпасы «сөйлеушиниң хәрекетлерге хәм тыңлаушы минез-қулықларына сезимлик реакциясин» аңлатуы болып табылады, яғнай. сөйлеушиниң тыңлаушыға мүнәсибети хәм сезимлерин көрсетуиде. Аралықтан стратегиялар, өз гезегинде, хошаметлендиретуғын сөйлеу хәрекетлери менен байланыслы (мысалы, сорау, мәсләхат, усыныс хәм басқалар), бунда сөйлеуши қабыл етиушиниң жеке автономиясын тән алыуын хәм оған хәрекет еркинлигин тәмийинлеуи керек.

Сыпайылықтың этикалық-лингвистикалық концепциясы филолог Л.А.Азнабаеваның «Принцип вежливости в английском диалоге» [Азнабаева, 2005. – 198] изертлеуинде үйрениледи. Бул концепция коммуникативлик қарама-қарсылық – «сөйлеуши – адресат» хәм сөйлеудиң өз ара тәсиринде этикалық нормаларға әмел қылыуға тийкарланған. Бул теорияның орайлық түсиниги адресат есапланады, себеби ол жетерлише үйренілмеген хәм сыпайылық түсиниклериниң көбисинде адресат реакцияға кирисиуши субъект ретинде емес, бәлки тек қабыл етиуши объект ретинде хәрекет етеди. Этикалық-лингвистикалық концепцияда адресат – хәм қабыл етиуши тәсир объекти, хәм сөйлеуде өз ара тәсирдиң субъекти есапланады. Қарым-қатнастың баслаушы субъекти есапланған сөйлеуши (баянатшы) менен салыстырғанда адресат қатламының айрықшалығы мине усында болып табылады [Азнабаева, 2000. – 310-311]. Диалоглық қарым-қатнаста адресаттың дәрежеси адресанттың позициясына байланыслы болғаны сыяқлы, адресаттың сөйлеу хәрекеті де сөйлеушиниң сөйлеу хәрекеті менен байланыслы. «Усының ме-

нен бирге, адресат факторы сөйлөүшү сөзүндө оның хабарының қабыллаушысы сыпатында көринеди» [Азнабаева, 2005. – 1982]. Автордың атап көрсөтүүсүнө карағанда, адресаттың позициясы тураксыз, себеби адресат дегенде биз хәзирде реакцияға кирисүүшү коммуникант позициясын ийелеп турған байланыс катнасуушысын түсинемиз [Азнабаева, 2000. – 310-311].

Демек, автор бул мийнетинде диалогта адресаттың орнын белгилеп береді хәм сыпайылық ҳаққында мынадай пикирге келеди: «Сыпайылық – бул конфликтсиз, жағымлы хәм табыслы байланысқа ерисүүге қаратылған сөйлөү хәрәкетиниң миллий хәм ситуацияға қарай белгилене-туғын формалары» [Азнабаева, 2005. – 6].

Г.А.Вильданованың «Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект» [Вильданова Г.А.] мийнетинде де инглиз тилиндеги сыпайылық принципі тийкарында жаратылған эвфемизмлер прагматикалық тәрәптен хәр тәрәплеме үйренілген. Бунда көбирек хаялларға тән эвфемизмлер изерлөүге алынған, олардың универсаль хәм өзине тән өзгешеликтери анықланған.

Г.И.Рамстедт қалмақ тилиндеги хаял-қызлар сөзлерин басқа алтай тиллериндеги хаял-қызлар сөзлери менен салыстырып үйренеди [Рамстедт Г.И.].

Ал Зэгиймаа Чойдонның «Категория вежливости и ее выражение в русском и монгольском речевом этикете» [Зэгиймаа Ч.] деген атамадағы докторлық диссертациясында монғол хәм рус тилиндеги сыпайылық категориясының билдирилиуи хәр тәрәплеме үйренілген. Еки халық тилинде қолланылып жүрген сыпайылықты билдириуи лексикалық, грамматикалық кураллар салыстырмалы түрде изертленген.

Жуўмақлап айтқанда, хәр қандай дәўирде де сыпайылық адамгершилик хәм шахс кәдир-қымбатын хұрмет қылуи менен ажыралып турды хәм басқалар тәрәпинен унамлы сыпат ретинде баҳаланды. Сонлықтан сыпайылық категориясын хәм оның билдирилиуин үйрениуи илимпазлар итибарын тартқан.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азнабаева Л.А. Категория адресата в речи и в языке // Germanica. Slavica. Turkica: Сборник научных статей. К юбилею Р.З.Мурясова. – Уфа: БашГУ, 2000. – с. 310-311.
2. Азнабаева Л.А. Принцип вежливости в английском диалоге. Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – с. 198.
3. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. – Москва: Наука, 1973. – с. 13.
4. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. Монография. – Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2015.
5. Газизов Р.А. Коммуникативная категория вежливости в немецкой лингвокультуре. Монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. – с. 342.
6. Глушкова С.Ю. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках // автореферат. дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Казань, 2011. – с. 8.
7. Горелов В.И. Лексикология китайского языка. – Москва: Просвещение, 1984.
8. Горелов В.И. Стилистика современного китайского языка. – Москва: Просвещение, 1979. – с. 12-15.
9. Ерзинкян Е.Л. Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика. – Ереван: Изд. ЕГУ, 2018.
10. Зэгиймаа Ч. Категория вежливости и ее выражение в русском и монгольском речевом этикете // автореферат. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1998. – с. 32.
11. Ларина Т.В. Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации (на материале английской и русской коммуникативных культур) // автореферат дис. ... доктора филологических наук. – Москва, 2003. – с. 32.
12. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. – Москва: Рукописные памятники древней Руси, 2009. – с. 512.
13. Рамстедт Г.И. Введение в алтайские языковедение / Перевод с немецкого языка – Москва, Изд-во ИЛ 1957. – с.255
14. Реукова Н.В. Лексико-грамматические средства выражения вежливости в современном немецком языке // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.